

ETNINĖ KULTŪRA

Asmeniškai išgyventas etninis kultūrinis tapatumas naratyve: Pranas Virakas apie Seredžiaus apylinkes (XIX a. pabaiga – XX a. 6-asis dešimtmetis)*

Irena Regina Merkienė

Lietuvos istorijos institutas

Įvadas

Problemos, tikslo, premisų ir uždavinių aptarimas

Visuomenės minties, kūrybos ir ūkio raidoje ypatinga reikšmė tenka visuminei ir konkrečiai asmeninei patirčiai. Ji yra etninės patirties, patirčių sąveikos, jų plėtojimo ir tęstinumo laidas¹. Komunikacinės veiklos įtakoje, pasak Jürgeno Habermaso „gyvenamasis pasaulis medžiagiškai atsinaujina per tikslingos veiklos rezultatus ir išvadas, kurių pagrindu pasaulio gyventojai kišasi į pasaulį. Tačiau toji instrumentinė veikla yra susipynusi su komunikacine ta prasme, kad instrumentinė veikla vykdo planus, kurie susiję su kitų sąveikos dalyvių planais bendrais situacijų apibrėžimais ir savitarpio supratimo procesais. Tokiu būdu ir socialinio darbo srityje rasti problemų sprendimai priduriami prie į savitarpio supratimą orientuotos veiklos terpės“².

Nuolat saistomoje ūkinių ir religinių santykių lokalinėje bendruomenėje šalia lengvai pastebimo istorijos tėkmėje susiklosčiusio išorinės kultūros paveldo egzistuoja intraversiškos, sunkiau atsiskleidžiančios pašaliniam žvilgsniui vidinės kultūros etninės, grupinės ir individualios patirtys. Jos platesnę visuomenę pasiekia naratyvais. Nuo autoriaus priklauso, kiek naratyve yra meninės kūrybos ir istorinės tiesos. Bet kuriuo atveju naratyvas išlieka individualaus tikrovės suvokimo ir verbalinio jos perteikimo išraiška. Jame pateiktos praeities kultūros faktų interpretacijos atskleidžia ne tik pasakotojo pažiūras, poreikį vienaip ar kitaip įtakoti visuomenės ar tam tikrų jos sluoksnių nuomonę apie patį naratyvo autorių ir minimas realijas, bet ir įsirežusią atmintyje konkrečią individualią patirtį iš įvairių kasdieninio gyvenimo sričių.

Socializacijos procese susiformavusios asmeninės elgesio normos bei gyve-

*Straipsnis aprobuotas serijos „Lietuvos valsčiai“ Mokslo darbų komisijos. Leidyklai įteiktas 2003 06 09.

¹Ūkinės patirties perimamumo reiškinį etnologiniu požiūriu autorė plačiau nagrinėjo kn. Merkienė R. *Gyvulių ūkis Lietuvoje XVI-XX a. pirmojoje pusėje. Etninės patirties ištakos*, Vilnius, 1989.

²Habermas J. *Modernybės filosofinis diskursas*, Vilnius, 2002, p. 365.

nimo aplinkybės, leidžiančios gretinti bei pastebėti savo ir kitų žmonių elgesio ypatumus, papročius, socialinius santykius, gamybinę patirtį, prisiminimuose virsta informacijos patikimumą formuojančiais veiksniais.

Etnologijoje etnografinė patirtis kaip komunikacinės veiklos objektas turi didelę vertę sprendžiant *problemą*, kokią reikšmę turi istorinės etninės kultūros pavidalams pažinti ir juos rekonstruoti perteiktas naratyvu individualus estetinis, etinis, ūkinis ar kitoks individualus patyrimas. Tuo tikslu *tyrimo objektu* pasirinkome lokalinio etninio patyrimo išraišką Prano Virako etnografinio pobūdžio rankraštiniame palikime. Šio straipsnio tikslas: naudojant lyginamąjį ir teksto analizės metodus apibūdinti P. Virako prisiminimus apie Seredžiaus apylinkes ir kitus etnografinius užrašus kaip etnografinį šaltinį. *Keliame sau uždavinius* atskleisti: 1) P. Virako lokalinės etninės kultūrinės patirties susiklostymo aplinkybes, 2) asmeninės naratyvo pateikimo koncepcijos ištakas, 3) konflikto tarp individualaus tiesos imperatyvo ir valstybės ideologinės politikos pasekmes.

Tyrimo šaltiniai yra paties P. Virako tekstai: pasakojimai apie Seredžių ir jo apylinkes³, 4 laišakai Istorijos instituto Etnografijos sektoriaus vadovei Angelei Vyšniauskaitei ir XIX a. pab. – XX a. pirmosios pusės (ribą peržengiant iki 1958 m.) grožinė literatūra, kurioje plačiai naudojama gyvenant kaime susiformavusi autorių patirtis. Tyrimui naudotas lyginamasis ir teksto analizės metodai. Prano Virako pasakojimuose apie Seredžių pasitaikiusių svetimybų, archaizmų ir kai kurių kitų ypatingesnių etnografinių realiųjų atlikta išankstinė analizė padėjo lengviau suprasti Virako aprašytojo laikotarpio Lietuvos kaimo kultūros situaciją, etnokultūrinio paveldo lokalinių formų sąsajas su ilgalaikiais tarptautiniais ir konfesiniais ryšiais bei carinės Rusijos tautinių mažumų atžvilgiu vykdytos kultūros politikos pasekmes.

Vadovaujamės šiomis *premisomis*:

1. Vietinių gyventojų pasakojimai yra vienas svarbiausių šaltinių lokalinei kultūrai pažinti ir parodyti jos ypatumus. Prisiminimai apie buitinius kasdieninio gyvenimo dalykus, atsiskleidžia per medžiaginės kultūros formų – įvairių daiktų pasiskirties, jų gamybos technologijos ir panaudojimo apibūdinimą bei įvardinimą vietine tarme, socialinės terpės, kurioje vyko kultūrų sąveikos, charakteristikas – žmonių bendruomeninius ryšius, santykius su kitos socialinės, religinės ar etninės grupės žmonėmis. Lokalinė kultūra kas kartą atsiskleidžia per naratyvo autoriaus jausminį pasaulio suvokimą, kai jis nutapo jam išsiminusių vaizdus, ima vertinti besikeičiančią aplinką etiniu ir estetiniu atžvilgiu ar bent iškelia jam patinkančius bei pasipiktinimą keliančius dalykus.

2. Kiekvienas prisiminimų rašytojas veda skaitytoją į savo išgyvenimų pasaulį, kuriame praeito laiko ženklais

³Virakas F. Seredžius ir jo apylinkės XIX a. pabaigoje, 1958, *NMB*, f. 27, b. 8, 257 l.; Virakas F. Nemunu navigacija pabaigoje devynioliktojo šimtmečio ir pradžioje dvidešimtojo šimtmečio Seredžiuje, Seredžius, 1960, *NMB*, f. 27, b. 15, 36 p.; Virakas F. Nuo seniausių laikų Seredžiaus apylinkės žuvis, žvejyba ir žvejybos irankiai, Seredžius, 1962, *NMB*, f. 27, b. 14, 24 l.; Seredžiaus apylinkėje ukininkų trobesiai ir kiti uklių dalykai pabaigoje devynioliktojo šimtmečio, 1960, *NMB*, f. 27, b. 7, 13 l.; Virakas F. Seredžiaus apylinkės lietuvių papročiai XIX pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje, Seredžius, 1962, *IIES*, b. 118, l. 156–180; Virakas F. Seredžiaus apylinkės senieji ir dabartiniai lietuvių liaudies vestuvių papročiai, Seredžius, 1962, *IIES*, b. 116, l. 120; Virakas F. Serediškių kaimiečių vestuvės, Seredžius, 1959, *NMB*, f. 27, b. 10, 12 l.; Virakas F. Žmogaus amžiaus galas: liga, mirtis, pagrabas, palaidojimas ir jų minėjimai, Seredžiaus apylinkės lietuvių papročiai XIX a. pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje. Surašiau Seredžiuje 1962 m. rugsėjo mėnesį. F. V., *IIES*, b. 118(14), l. 156–187.

tampa giliai įstrigę į atmintį atskiri jam asmeniškai svarbūs gyvenimo tarpsniai. Per juos autorius išsako ir savo santykį su praeityje išnykusiu unikaliu asmeniniu mikropasaulyu, persipynusiu su kitų žmonių gyvenimais, kurie įvertinami žvilgsniu iš pašalies.

Neketiname suabsoliutinti vieno žmogaus patirtį jį supančio pasaulio atžvilgiu. Ji priklauso nuo daugelio dalykų. Šiuo atžvilgiu reikia visiškai sutikti su J. Habermasu, rašiusiu, kad *„Komunikacinėje veikloje funkcionuojanti protą riboja ne vien, sakykime, išorės, situacinio pobūdžio dalykai; jo paties veikimo galimybių sąlygos verčia jį išsiskirti į istorinio laiko, socialinės erdvės ir į kūną nukreiptus patirties metmenis. Racionalusis kalbėjimo potencialas yra atitinkamai susipynęs su ypatingos gyvenamojo pasaulio duotybės ištekliais“*⁴.

Šiame straipsnyje analizuojami asmeniniai P. Virako prisiminimai bei jais ir kitų žmonių pasakojimais paremti atsakymai į etnografinius klausimus. Dideliame pluošte smulkiai, iš esmės be jokių pataisymų, nors ir gilioje senatvėje, bet vis dar tvirta ranka, prirašytų mokyklinių sąsiuvinų P. Virakas labai apgalvotai išdėstė savo mintis apie vaikystės ir jaunystės dienas Seredžių bei naujausius laikus. Čia nejučia atsiskleidžia asmeninis santykis su jį supusiu ir supančiu pasauliu, susiklostęs nuolat susiduriant su gyvenimo realybe, skatinusia vienokius ar kitokius poelgius.

P. Virako lokalinės kultūrinės patirties ištakos

Pranas Virakas (1871 12 02 – 1966 04 11) nuėjo ilgą ir sudėtingą gyvenimo kelią. Jis gimė ir kūdikystę praleido Kauno apskrities Seredžiaus valsčiaus Padubysio kaimo sklypininko senelio iš motinos pusės Martyno Mirončiko namuose. Mokyklą baigė Seredžiuje, nes tėvai – Anelė Mirončikutė ir Baltramiejus Virakai po poros metų persikraustė į špitolę vildamiesi čia prasigyventi. Iki tol siuvėjavęs tėvas tapo bažnyčios tarnautoju, ilgainiui susitaupė pinigų ir įsigijo nuosavą namą. Į smalsaus vaiko atmintį visam laikui įsirėžė daugelis kaimo ir miestelio gyvenimo vaizdų: žmonių bendravimo papročiai, senovinės vestuvės ir laidotuvės, pastatai, Seredžiaus žydų ūkinis ir religinis gyvenimas. Nuo mažens, kaip buvo įprasta, pratinamam prie gyvulių ganymo, žuvų gaudymo, kitų vaikiškų užsiėmimų šešiamečiui Pranukui buvo įteiktas elementorius. Taip prasidėjo pažintis su knygomis namie nevirta lenkų, o netrukus Seredžiaus liaudies mokykloje – ir su rusų kalba.

Neeilinių gabumų jaunuoliui atsirado netradicinių darbų. Jis pramoko groti vargonais, spaudos draudimo metais tėvų namuose įsteigė slaptą lietuvišką mokyklą, kurioje pats daraktoriavo, klebono pavedimu atliko parapijos gyventojų surašymą bažnyčios reikalais, dirbo Seredžiaus valsčiaus valdybos raštininku, vėliau prisidėjo prie sielininkų, plukdančių rąstus į Vokietiją. Artimai bendravo su įvairiais gyventojų sluoksniais. Taip klostėsi unikalus gimtosios aplinkos, jos socialinių ir etninių grupių visuminis holistinis suvokimas. Šis gyvenimo tarpsnis P. Virako raštuose atsiskleidžia kaip sudėtinga, savaip graži, bet drauge ir prieštaringa, kartais netgi skausminga gyvenimo lokalinėje bendruomenėje patirtis, prisodrinta buitinių vaizdų, darbų ir daiktų. Persikėlimas į kitą aplinką – gyvenimas kitų Lietuvos valsčių dvaruose ir užsienyje (Rusijoje, Vokietijoje, 1913–1922 m. JAV) –

paryškino jaunystėje Seredžiaus apylin-

⁴Habermas J. *Modernybės filosofinis diskursas*, p. 365.

kėse patirtus išpūdžius. Tolimesni asmenybės brendimo metai siejosi su darbu JAV laikraščių redakcijose ir dalyvavimu spaudoje. Tai buvo gera proga išbandyti plunksną ir rutulioti literatūrinę mintį. Gyvenant Seredžiuje ir jo apylinkėse sukaupta gyvenimiškoji patirtis laikui bėgant P. Virako atmintyje išsikristalizavo ir virto ryškiais atskirų gyvenimo epizodų vaizdais, turinčiais aiškia laiko ir geografinę dimensiją.

P. Virakas apie etninės kultūros paveldą naratyvo sklaidos spaudoje kontekste

Būdamas 51 metų P. Virakas vėl grįžo į Lietuvą ir kurį laiką sukosi Kauno viešajame gyvenime. Vėliau apsigyveno Seredžiuje ir čia sulaukė gilios senatvės. Prisiminimus pradėjo rašyti jau būdamas senyvo amžiaus, kaip jis pats nurodė – 1958 metais. Jų imtis greičiausiai paskatino nacionalinio atgimimo laikotarpiu susiklosčiusi ir iki pat XX a. pabaigos išlikusi bendra lietuvių inteligentijos nuostata, kad būtina fiksuoti ir visuomenei pristatyti nenumaldomai modernėjančios lietuvių liaudies kultūros savitumą. Šį darbą P. Virakas buvo išbandęs dar jaunystėje. Jo pradžia jis pats siedina su 1883 metais, kai Seredžiuje pradėjęs užrašinėti tautosakos kūrinėlius ir juos siuntinėti Jonui Basanavičiui, susilaukė pirmojo jų paskelbimo spaudoje. Tuo metu Lietuvos skaitytojus jau buvo pasiekę nemažai grožinės prozos kūrinėlių, pasakojančių apie Lietuvos baudžiavinio ir pobaudžiavinio kaimo buitį, kurie galėjo pakliūti į rankas smalsiam jaunuoliui⁵.

P. Virakui besirūpinant pragyvenimu ir šeimos išlaikymu praėjo dar beveik pusšimtis metų. Per tą laiką visuomenės susidomėjimas kaimo kultūra Nepriklausomoje Lietuvos Respublikoje išaugo. 1931 m. „Mūsų Tautosakoje“ buvo išspausdinta Mikalojaus Katkaus „Balanos gadynė“⁶, autoriaus teigimu, pasakojanti apie karališkųjų valstiečių gyvenimą 1862 m. Šušvės upyne. Pradėjo eiti Felikso Bugailišio redaguojamas „Šiaulių metraštis“ (1930–1938) ir žurnalas „Gimtasai kraštas“ (1934–1943). Juose dažniausiai buvo spausdinami kaimo varguomenės primityvios materialinės kultūros bei žinijos etnografiniai aprašymai, kurie tuo metu buvo laikomi iškilia archajinės lietuvių liaudies kultūros liekana. Čia tilpo ir vienas-kitas dvaro bei krikščioniškos kultūros paveldo aptarimas, vienas kitas etnologinis straipsnis. Dvasinė kultūra buvo pristatyta ir teoriniu lygmeniu, plačiau nagrinėta tęstiniuose leidiniuose „Mūsų tautosaka“ (1930–1935) ir „Tautosakos darbai“ (1935–1940). Šiose ir kitose knygose akys buvo išmeigtos į praeitį – senų žmonių atmenamą tautosaką, papročius, žiniją, senovinį ūkio inventorių, apsivilkimą ir visa kita, kas išliko dar iš baudživos laikų.

Po Antrojo pasaulinio karo Lietuvos miestuose ir miesteliuose išgalėjo skurdas. P. Virako šeima vertėsi sunkiai. 1951 m. jam suėjo 80 metų, tačiau vis dar reikėjo pačiam rūpintis pragyvenimu. Laimė, kad buvo priimtas dirbti Seredžiaus bibliotekoje. Atsirado puiki proga tuoj pat perskaityti į ją patenkančius naujausius leidinius, jų tarpe ir daugiautomį pakartotinai leidžiamą Antano Juškos tarmiškai užrašytų dainų rinkinį⁷.

⁵Valančius M. *Palangos Juze*, Wilniuje, 1863. Spaudos draudimo metais išėjo 6 leidimai; Daukantas S. *Budas senovės lietuvių kalnėnų ir žemaičių*, Plimutas, 1892; Mykolas G. [Fromas-Gužutis A.], *Vargdieniai, Vieniybė lietuoninkų*, 1893, nr. 25–46 ir 1906 m. Plymute; XX a. pr. pasipylė J. Žymantienės kaimo gyvenimo vaizdeliai lietuvių periodinėje spaudoje bei atskirais leidiniais ir kt.

⁶Katkus M. *Balanos gadynė, Mūsų tautosaka*, Kaunas, 1931, t. 4.

⁷A. Juškos *Lietuviškų dainų 1–3 t.* buvo pasirašyti spaudai 1954 m. pabaigoje. Juška A. *Lietuviškos svotbinės dainos*, Vilnius, 1955, t. 1–2.

Viename iš tomų buvo paskelbtas platus veliuoniečių tarme parašytas vestuvių aprašymas⁸, nukeliantis skaitytoją į XIX a. vidurio Veliuonos apylinkių kaimą, kuriame, kaip ir P. Virako jaunystėje Seredžiaus apylinkėse, naujos šeimos kūrimas buvo labai svarbus, visus išjudinantis įvykis.

Nepraėjus nė metams, pasirodė A. Fromo-Gužučio dramos „Baisioji gadynė“ pakartotinis leidimas drauge su apysakomis „Vargdieniai“, „Patėviai“ bei „Mūsų praeities ir dabarties paslaptys“⁹. Pasakojimuose apie 1863 m. sukilimą, antagonistinius dvaro ir kaimo santykius, valsčiaus tarnautojų kyšininkavimą buvo pilna P. Virakui gerai iš vaikystės pažįstamų etnografinių kaimo gyvenimo vaizdų.

Paskutinis lašas, perpildęs abejonių taurę P. Virakui buvo Stasio Matulaičio atsiminimai¹⁰, kuriuose jis rado tai, ką pats be vargo galėjo parašyti: autoriaus pergyvenimų nuskaidrintą gimtųjų namų ir jų aplinkos vaizdą, įrėmintą konkrečioje vietoje ir laike. Prisidėjo lemtingas sutapimas. Pagaliau P. Virakui buvo paskirta 300 rublių pensija. Atsirado laisvo laiko ir slapta viltis ne tik parašyti, bet ir paskelbti savo prisiminimus apie gyvenimą XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje Seredžiaus apylinkėse, kur būdamas dar vaikas, vėliau – paauglys ir jau subrendęs vyras plėtojo savo patirtį įvairiose gyvenimo srityse.

Etnografinio naratyvo koncepcija P. Virako darbuose

P. Virakas, kai ryžosi rašyti prisiminimus, turėjo labai aiškų nusistatymą, kaip jie turi atrodyti. Lyginant jo ir kitų to meto autorių tekstus matyti, kad jis norėjo parašyti originalų beletristinį darbą, kuriame galėtų panaudoti savo literatūrinius sugebėjimus:

„Mano rašiniai, nors prasti, nekoki, bet jie skaitosi lengvai, juos skaitant liežuvis už dantų neužkliūva, snaudulys neima ir perskaičius suprantama apė ką, kas ir kaip buvo rašyta. Šis tas net atmintyje užsilieka. Bent taip aš jau ne nuo vieno esu girdėjęs“¹¹.

Čia tikėjosi panaudoti dar jaunystėje įgytą tautosakos rinkėjo, vėliau – ir kalbos duomenų užrašinėtojo patirtį bei savo gimtąją serediškių tarmę, kuria su savo jaunystės draugais ir serediškiais kaimynais kalbėjo iki pat mirties. Tai rodo jo paties pasakyti žodžiai apie leidyklai įteiktą tekstą:

„Rašiau ta kalba ir tarme, kuria aš pats kalbu ir kalba panemuniškiai serediškiai. Esu tikras, kad tą kalbą moku labai gerai“¹².

P. Virakas, rašydamas apie Seredžiaus apylinkes, plėtojo kelių rašytojų kartų patirtį, pasiimdamas iš kiekvieno tai, kas jam atrodė svarbiausia. Prisiminimus pradėjo kaip S. Matulaitis – vaikystės ir jaunystės metais, panašiai, kaip ir M. Katkus aprašė kaimo žmonių dar-

⁸Juška A. Svočinė rėda, *Lietuviškos svotbinės dainos*, Vilnius, 1955, p. 285–449.

⁹Fromas-Gužutis A. *Baisioji gadynė*, Vilnius, 1955.
¹⁰Matulaitis S. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*, Vilnius, 1957.

¹¹1963.III.04, Seredžius, P. Virako laiškas A. Vyšniauskaitei, *IIES*, b. 118(33), l. 345.

¹²1963.II.10, Seredžius, P. Virako laiškas A. Vyšniauskaitei, *IIES*, b. 118(34), l. 347.

bus ir šventes bei jų santykius su žydais, kaip A. Fromas-Gužutis įterpė pasakojimus apie carinės Rusijos valdininkus. P. Rusecko prieš keliolika metų surinkti ir paskelbti prisiminimai ir legendos apie baudžiąvą Lietuvoje¹³ greičiausiai paskatino P. Viraką įdėti pasakojimų apie 1863 m. sukilimą, dvarus ir tijųnus, apie bažnyčias ir ypatingesnes vietas. Jis, gal sekdamas S. Daukantu, pateikė ir savotišką laiko perspektyvą, prisiminimus įterpdamas tarp Seredžiaus senovės istorijos ir XX a. visiškai pasikeitusio gyvenimo būdo. Viskas, kaip jis pats ne kartą pareiškė, turėjo būti tikra ir neišgalvota. Čia verta palyginti jo skaitytojams ir laiške A. Vyšniauskaitei skirtus žodžius:

„Aprašau viską taip, kaip prisimenu, nieko nei gražindamas, nei bjaurindamas – teisingai, kaip aš mačiau, girdėjau ir patyriau“ ir „Parašiau tikrą pliką teisybę taip, kaip aš mačiau ir girdėjau“¹⁴.

O svarbiausia – jo darbas turėjo būti parašytas kaip ir A. Juškos apie veliuoniečius – tarmiškai. Kalba čia yra vienas iš svarbiausių praeities liudininkų, atstovaujanti aprašomąjį laikotarpį. Vyksmo laiko ir vietos pokyčiai pakeičia ir vartojamas leksemas tam pačiam daiktui įvardinti: Greičiausiai neatsitiktinai Seredžiaus valstiečių valdyboje carinėje Rusijoje išduodamas *paspirtas*, o atplaukus sieliais į Jurbarką vokiečių muitinės antspaudu buvo antspauduojami *pasai*¹⁵.

P. Virakas stengėsi sukurti vientisą autentišką XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Seredžiaus ir jo apylinkių gyvenimo vaizdą. Nejučia atsiskleidžiančiame religinio, politinio ir ekonominio gyvenimo kontekste pamažu sava vaga teka autoriaus, miestelio ir kaimų bei dvaro gyvenimas su kasdieniais rūpesčiais, savita kaimiško ir poniško orumo išraiška, skriaudomis ir jų atitaisymo būdais, tarpusavio ir tarptautiniais santykiais. Su tuo suaugę amžininkų prisiminimai apie baudžiąvą ir po baudžiąvinę praeitį.

Tarsi netyčia, kaip išeinantys iš kalbos, įterpti ankstesnės kartos naratyvai – atmintyje įstrigę ypatingi atsitikimai ir jų aplinkybės, buityje gyvavusi tautosaka. Parodyta jos ir kitų naujų autorinių kūrinėlių modernėjanti sklaida lietuvių spaudos draudimo metais naujoje kartoje ir šios platus geografiniai ryšiai, per kuriuos XX a. pradžioje bent dalis pasakotojų ir dainininkų individualiai interpretuotos liaudies kūrybos išsiveržė iš savo aplinkos ir tapo prieinama ne tik Lietuvoje, bet ir Rusijoje bei Amerikoje gyvenusiems skaitytojams:

„Turėjau daug susirašęs lietuviškų ir lenkiškų dainų. Kiti mano sąsiuviniai buvo net Peterburke atsidūrę, kaip vėliau sužinojau iš [...] Kauno pašto valdybos valdininko Miliausko. Sako, kad jie Peterburke iš mano rankraščio išsimokinę lietuviškų patrijotinių dainų“¹⁶.

Nuostabą kelia didesnio mokslo neįgavusio, pačiam įgijusiam prasilavinusio žmogaus sugebėjimą ne tik išvelgti XIX a. pab. – XX a. visuomenėje vyku-

¹³Ruseckas P. *Baudžiaiva. Atsiminimai, padavimai, legendos*, d. 1, Kaunas, 1936.

¹⁴Virakas F. [P] Seredžius ir jo apylinkės XIX a. pabaigoje, 1958 (toliau – VPSIJA), NMB, f. 27, b. 8, l. 4; 1963.II.10, Seredžius, P. Virako laiškas A. Vyšniauskaitei, II ES, b. 118(34), l. 247.

¹⁵VPSIJA, NMB, f. 27, b. 8, l. 62, 66.

¹⁶Ten pat, l. 73, 74.

sius procesus, bet ir parodyti juos nepaprastai taupiomis priemonėmis – taiklia užuomina, pasakyta vos vienu ar dviem sakiniais. Pavyzdžiui, apie politinę agitaciją 1940 m. ir po 1944 m., kai Lietuva buvo SSRS okupuota ir aneksuota:

„Susitvėrus Lietuvoje tarybų valdžiai čia ant to Palocėlio serediškiai darė dideliausius mitingus, giedojo internacionalą ir kėlė aukštyn kulokus, o įvairūs atvykę ir vietiniai kalbėtojai sakė karštas agitacines prakalbas. Bet dabar Seredžiujė nieko panašaus nedaroma“¹⁷.

P. Virakas šalia daugiau ar mažiau su autobiografija susijusių dalykų greičiausiai tikėjosi paskelbti ir platesnius 1959–1960 m. parašytus pasakojimus apie vestuvių ir gimtinių papročius, dvarų ir kaimo trobesius, navigaciją Nemunu ir žvejybą, amatus ir amatininkus, elgetas ir elgetavimą, valdininkiją ir kita. Tačiau nėra aiškių žymių, kad jie buvo prijungti prie 1958 m. parašytojo teksto. Tiesa, kiekvienas iš jų savaip beveik be jokių pasikartojimų naujomis detalėmis papildė ankstesniąją darbo dalį.

1962 m. Lietuvos istorijos instituto Etnografijos skyrių pasiekė keletas naujų P. Virako tekstų apie vestuves, kalendorinius papročius ir kt. Kai kurie iš jų atsirado bendradarbiaujant su A. Vyšniauskaite. Ji, išleidusi didelį ir svarų straipsnį apie istorinius lietuvių laidotuvių papročius¹⁸, pasiteiravo apie jį P. Virako nuomonės. Atsiliepiamas buvo korektiškas ir santūrus: vertinami moksliniai įrodymai, bet pabrėžiama, kad tai daroma materialistinės pasaulėžiūros dvasioje.

1962 m. į Lietuvos istorijos instituto Etnografijos skyrių vėl atėjo P. Virako rankraštis. Šį kartą apie laidotuves. Čia atsiskleidė griežta priešara tarp abiejų autorių koncepcijų. Atsižvelgdama į sovietinę ideologiją, A. Vyšniauskaitė savo straipsnio preambulėje kėlė tyrinėjamų senųjų lietuvių tikėjimų reikšmę ir smerkė katalikų bažnyčią. P. Virakas pirmenybę teikė bažnyčios ir katalikiškos bendruomenės veiksams, skirtiems velionio šeimai paremti, jam ir jo mirusiems artimiesiems pagerbti maldomis, lydėjimu į kapines, bendruomeninėmis vaišėmis ir paminėjimais. Juos vienijo tik panašiai pateikta nuosekli chronologinė laidotuvių dalyvių veiksmų seka.

P. Virakas bandė keliais sakiniais filosofiskai įvertinti mirtį, pastebėjo, kad mokslo teiginiai yra reliatyvūs, ir apibrėžė savo darbo tikslą:

„Mūsų pareiga yra mūsų gyvenamojo laikotarpio visas mūsų gyvenimo smulkmenas užrašyti tikrai teisingai, kad būsimosios Lietuvos kartos, panorėjusios sužinoti mūsų laikotarpio tokių ar tokių dalyką, pasižiūrėję į užrašą tikrai pamatytu, kaip iš tikrųjų būta“¹⁹.

Šis naratyvas – ne vien atmintyje užsifiksavę prisiminimai, bet ir savo, ir katalikų bendruomenės pasaulėžiūros viešas pristatymas bei pastangos ją apginti nuo užgauliojimų, nes tuo metu sovietinė valstybė, nors deklaravo tikėjimo laisvę, kovingai platino ateizmą.

¹⁷Ten pat, l. 83.

¹⁸Vyšniauskaitė A. Laidotuvių papročiai Lietuvoje XIX a. – XX a. pirmaisiais dešimtmečiais, *Iš lietuvių kultūros istorijos*, t. 3, Vilnius, 1961, p. 132–157.

¹⁹Virakas F. [P] Žmogaus amžiaus galas: liga, mirtis, pagrabas, palaidojimas ir jų minėjimai, *IIES*, b. 118(14), l. 156–157.

Naratyvas sovietinėje visuomenėje

Nežinia, kada ir kokiais keliais P. Virako pasakojimai apie Seredžių ir jo apylinkes pasiekė leidyklą²⁰. Čia jo laukė nusivylimas. Tvyrojo ilga tyła. 1963 m. P. Virakas ryžosi parašyti A. Vyšniauskaitei, prašydamas jos tarpininkavimo:

„Jeigu tamstai nesudarytų keblumų ir nemalonumo, tai prašyčiau būti taip gera, sužinoti, ar Drg. Redaktorius [pavardė] mano rankraščius jau skaitė, ar dar ne? O jeigu jau būtų skaitęs, tai kaip jis nutarė su jais padaryti: ar susikimšti į gurbą, ar užkišti į apatinį stalčių pelėms ir kandims maitinti - iki graikų kalėdų...“²¹

A. Vyšniauskaitės atsakymas neišliko, tik iš naujo laiško matyti, kad jame būta užuominų dėl taisytinų dalykų:

„Žinoma, mano raštuose begalės etimologinių ir sintaksės klaidų ir netikslumų, aš tai labai gerai žinau“²². Ir čia pat oriai priduria: „Juk aš juos ir rašiau ne spausdinimui, tik rankraščių archyvu, kad tos žinios neišgaruotų ir nebūtų užmirštos, kad jos pasiliktų ateities lietuviams, kurie tai žinot norės“²³.

Tai skambėjo kaip tiesioginė aliuzija į A. Juškos surinktas lietuvių liaudies dainas, kurių dauguma buvo išspausdinta jam numirus.

Nors leidybos reikalai taip ir nepajudėjo, P. Virakas neprarado vilties, kad jo parašytieji prisiminimai bus visuomenei naudingi. Tuo jis patikėjo siuntinėdamas savo užrašus Istorijos instituto Etnografijos skyriui, kur rankraščiai buvo mielai laukiami. Plačiai atsakęs į A. Vyšniauskaitės klausimų lapą, jis toliau patikslinimui ieškojo naujų duomenų ir ne vien tik savo atmintyje. Kilo mintis pasiremti kitų vietinių serediškių patirtimi. Netrukus P. Virakas pasiuntė laišką, kuriame aiškino apie moteriškos galvos dangos reikšmę per vestuves ir kasdieniniame gyvenime, jos išvaizdą ir pasikeitimus naujaisiais laikais, netgi rado moterį, tebeturinčią dvi senoviškas kepuraites²⁴. Norėdamas palikti ateičiai kuo daugiau, nors ir neišspausdintų, duomenų apie savo gyvenimo patyrimus, jis vis dar ketino toliau rašyti:

„Etnografijos sektoriui tai dar kartais ir galima šį tą pabrėžti iš praktinės gyvenimo. Čia jokios stilistikos nereikia, čia reikalinga tik tikrų faktų ir įvykių teisingas atpasakojimas, o to tai aš dar parašyti rodos, kad galiu“²⁵.

Kodėl P. Virako tekstai iki šiol liko rankraščiuose? Gal sovietmečiu naratyvas buvo pripažintas iš esmės netinkamu literatūros žanrui ir nepatikimu etnografijos šaltiniu? Gal nustota leisti atsiminimus ir etnografinius kraštotyrius darbus? Deja, nevisai taip. Nors

²⁰2003 m. gegužę A. Vyšniauskaitė sakėsi neprisiminti nei leidyklos, kuriai buvo pateiktas rankraštis, nei pokalbio su jos redaktoriumi apie P. Virako darbą.

²¹1963.II.10, Seredžius, P. Virako laiškas A. Vyšniauskaitei, *IIES*, b. 118(34), l. 348.

²²*Ten pat*, l. 347.

²³*Ten pat*.

²⁴1962.VI.13, Seredžius, P. Virako laiškas A. Vyšniauskaitei, *IIES*, b. 118(2), l. 2–3.

²⁵1963.III.4, Seredžius, P. Virako laiškas A. Vyšniauskaitei, *ten pat*, b. 118(33), l. 345.

tokių knygų leidyba iš tiesų buvo varžoma, dar 1958 m. pasirodė Elvyros Dulaitienės-Glemžaitės „Kupiškėnų senovė“, 1965 m. Antano Žmuidzinavičiaus prisiminimai „Paletė ir gyvenimas“, 1967 m. A. Vyšniauskaitės populiari knyga „Lietuvių šeimos tradicijos“ ir kt. Juk P. Virako tarmiškai parašytą tekstą, jei jis toks buvo neparankus leisti ir tarsi griovė sunkiu lituanistų darbu sulydytus bendrinės literatūrinės kalbos pamatus, buvo galima sutvarkyti: nesunkiai rašybą sunorminti ir, blogiausiu atveju, net išleisti tas vietas, kuriose buvo per daug svetimžodžių. Tai nebuvo naujiena. Reikalas šalinti iš lietuvių kalbos svetimžodžius XX a. kartojosi skelbiamuose tautosakos tekstuose. Bendrąją nuostatą ir šalinimo būdą labai aiškiai apibūdino J. Basanavičius „Lietuviškų pasakų įvairių“ 1902 m. leidinio pratarinėje²⁶.

Dėl to kyla dar vienas klausimas: ar per A. Vyšniauskaitę ateinantys atsakymai, kad redaktorius neturįs laiko skaityti P. Virako tekstų, buvo tik mandagus linktelėjimas įkyriam grafomanui? P. Virakas ir pats nujautė, kad tai tik atsikalbinėjimas:

„Ką rašote apie mano atsiminimų dalykus, tai aš ir maniau, kad ten taip yra, kad ten viskas atidedama į žemutinį stalčių vis dėl to „neturėjimo laiko“. Tai jau paprasta iš senovės biurokratų dainelė. Yra žmonės, kurie sugeba surasti to laiko, bet nevisi ir nevisuomet“²⁷.

Grafomanu jis nebuvo. Ir gyvenimo pabaigoje, kai esminiai patirto gyvenimo dalykai jau atrodė aprašyti, P. Virakas ieškojo Seredžiuje etnografinių senovės ypatumų ir po kelis lapelius siuntė į Lietuvos istorijos instituto Etnografijos sektorių. Čia pakliuvo ir beveik visas mašinraščiu perrašytas jo skelbtas ir rankraščiuose išlikęs nežinia kieno suredaguotas literatūrinis palikimas. Grožinės literatūros kūriniuose – XX a. pirmosios pusės gyvenimas. Juose apstu naratyvo elementų, minimos Seredžiaus ir Veliunos apylinkėse paplitusios pavardės, rodomi kaimiško gyvenimo paveikslai, bet juose nėra dokumentinio įtaigumo. Smulkieji apsakymėliai dažnai apeliavo į jausmus ir turėjo sukelti skaitytojų užuojautą skriaudžiamiesiems.

A. Vyšniauskaitė susirašinėjo su Viraku iki pat jo mirties, siuntė jam savo klausimų lapą apie senovines ir dabartines lietuvių vestuves ir gavo puikius atsakymus į pateiktuosius klausimus. Juose P. Virakas nebematė jokio reikalo derintis prie ideologinių reikalavimų ir drąsiai ir konkrečiai reiškė savo nuomonę apie kultūros pokyčius, smunkančią moralę ir permainų priežastis. Atsakyme A. Vyšniauskaitėi jis su nusivylimo gaidelė pabrėžė:

„Aš gal ką dar ir sugebėčiau parašyti, bet juk jau aš atsilikęs per daug toli nuo dabartinio gyvenimo reikalų, tai mano rašiniai turėtų turėtų nepageidaujamą anachronizmo atspalvį, o tas dabartiniais laikais turėtų būti visai neigiamas dalykas. Tai vėlyk nerašyt, kad kai kam nervų negadyti“²⁸.

Vargu ar verta ieškoti kliaučių vien tik P. Virako raštų stiliuje ar kalboje.

²⁶„Kadangi Prus. Lietuvoje užrašytose pasakose randasi daugybė germanizmų, o Brugmann'o pasakos Garliavos tarmėje, Marijampolės pav., Suvalkų gub., daugiausia nuo „dvarokų“, Pajieslio bei Roželių dvaruose surinktos, yra labai suterštos, tai vienas, kaip ir kitas, čionais talpinant, reikėjo vietomis – nors ne visur galima buvo – apvalyt kalbą, išmetant nesuprantamus svetimus, statant jų vieton tyrai lietuviškus žodžius“. Basanavičius J. *Lietuviškos Pasakos Yvairios*, d. 1, Kaunas, 1928, t. 1, p. 4.

²⁷1963.III.4, Seredžius, P. Virako laiškas A. Vyšniauskaitėi, *IIES*, b. 118(33), l. 346.

²⁸*Ten pat*, l. 345.

Nesėkmių priežastys glūdėjo biografijoje ir su ja susijusiuose prisiminimuose. Klerikalinių JAV laikraščių bendradarbiui ne vieta buvo tarybinėje spaudoje. Sovietinių ideologų akimis buvo ydingi ir jo surašytieji gyvenimo Seredžiaus apylinkėje vaizdai. Jie, tarsi dokumentai, liudijo apie egzistavimą dalykų, kurie cenzūravusio spauda Glavlito buvo nerekomenduojami žinoti visuomenei, ir iš vis kalbėjo draudžiamomis temomis. Per daug vietos autorius buvo skyręs kelis sovietmečio dešimtmečius iš lietuvių raštijos beveik eliminuotiems žydų ir lietuvių bendruomenių santykiams. Tuo pretekstu, kad bus ižiesti nacionaliniai jausmai ir pakenkta tautų draugystei, jų iki galo neleista rodyti net perleidžiant XIX a. – XX a. pirmosios pusės leidinius. Tiek pat neparankūs sovietinei ateistinei ideologijai tuo metu buvo P. Virako prisiminimai apie kunigus kaip moralės sergėtojus, 1863 m. sukilimo rėmėjus, sumanius tikinčiųjų bendruomenės organizatorius bažnyčios statybai ir jos išpuošimui, nors šalia iškilų žmonių buvo minimi ir savanaudžiai.

Buvo ir dar kitų nemažiau svarbių klūčių kelyje į spauda. Tai P. Virako pateikta to meto oficialiai antibaudžiavinio valstiečių judėjimo koncepcijai prieštaraujanti kaimo nuomonė apie 1863 m. sukilimą kaip apie dvarininkų organizuotą *lenkmetį*. Oficialioji nuomonė tuo klausimu buvo ypač pabrėžta A. Fromo-Gužučio „Baisiosios gadynės“ 1955 m. leidimo pratarmėje²⁹. Prie konjunktūros nesiderino ir prisiminimai apie spaudos draudimo metais nesugebėjusius nieko išmokyti abejotinos moralės mokytojus rusus. Čia nieko negalėjo pakeisti ir šviesūs prisiminimai apie geranorišką mokytoją Pavliučenką. Greičiausiai dėl to, kad prisiminimai neatitiko oficialiosios ideologijos reikalavimų, o gal ir dar dėl kokių kitų mums nežinomų aplinkybių Lietuvos istorijos instituto Etnografijos sektorius nesiėmė šio leidinio ginti, tik priėmė jį į savo rankraštyną.

Nežinia, ar kas nors išdrįso pasakyti 91 metų sulaukusiam prisiminimų autoriui tikrąsias jo darbo nespausdinimo priežastis. Gal ir pats pagaliau visa tai supratęs, A. Vyšniauskaitei su lengva ironija parašė: „*Ką padarysi, tegul dar paguli, tegul pailsės, tegul pasenės, gal bus geresni, protingesni ir tie raštai ir tų raštų toarkytojai*“³⁰. Praėjo dar 50 metų, kol pradėta galvoti bent apie dalies P. Virako palikimo išleidimą.

Išvados

1. P. Virako prisiminimai yra vienas iš retų etnografinių šaltinių, kuriame tiek laikotarpis, tiek atskiros kasdieninio gyvenimo sritys atskleistos kompleksiskai. Jo naratyvo koncepcija orientuota į tolimą ateitį, kai nauja karta pasiges žinių apie gyvenimą XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje ir viduryje. Holistinis lokalinio gyvenimo suvokimas naratyvo autorių vertė ieškoti sau meninės išraiškos priemonių ir kūrinio struktūros bei tematinės sandaros dalykų ankstesnėje memuarinio pobūdžio literatūroje ir grožinėje kūryboje, turinčioje naratyvo bruožų.
2. Aprašomojo laikotarpio atžvilgiu P. Virako darbuose vyravo tradicinis naratyvas, kuriame asmeniniais pri-

²⁹ „Tuo tarpu, kai toji buržuazija 1863 m. sukilimą vertino kaip visiškai svetimą lietuvių tautai „lenkmetį“, neigė jo kovines tradicijas, A. Fromas-Gužutis „Baisiosios gadynėje“ sukilimą pavaizdavo teigiamai, kėlė jo tradicijas lietuvių tautos išsilaisvinimo kovoje“. Prancuskus B. Pratarmė, Fromas-Gužutis A. *Baisioji Gadynė*, Vilnius, 1955.

³⁰ 1963.III.4, Seredžius, P. Virako laiškas A. Vyšniauskaitei, *IIES*, b. 118(33), l. 345, 346.

- siminimais paremtas vyksmas rutuliojosi tolimoje praeityje, o meninė išmonė apsiribojo sparnuotais žodžiais ir gražiai supinta įvykių seka, stengiantis nepažeisti individualiai suvoktos tiesos.
3. Individuali tiesa iškyla kaip viso darbo imperatyvas, ribojantis bet kokią nuo jos nukrypstančią meninę išmonę. Dėl to P. Virako naratyve vyrauja aiškūs lakoniški etnografinių realijų konstruktai, atskirais atvejais išryškinti iki technologinių smulkmenų.
 4. Tiesos imperatyvas naratyve dviejų pasaulėžiūrų sandūroje sukūrė prieštaravimus tarp jo ir ideologinės konjunktūros. Tai vedė prie konflikto tarp autoriaus gyvenimo patirties ir konjunktūrinę ideologiją atstovaujančios institucijos išipareigojimų. Pasekmė – ideologiškai nepriimtinas „kitokio“ mąstymo žmogaus naratyvas buvo izoliuotas nuo visuomenės, kuriai jis buvo paskirtas.

Straipsnis „Versmės“ leidykloje gautas 2003 06 09, spaudai parengtas 2003 06 27.

Straipsnis spausdintas „Lietuvos valsčių“ monografijoje „Seredžius“, Vilnius, *Versmė*, 2003, p. 655–665 (vyriausioji redaktorė sudarytoja Vida Girininkienė).

Straipsnis interneto svetainėje www.llt.lt skelbiamas nuo 2007 08 21.